

УДК 271.22(497.11)''1941/1945''

Јован Јањић*

Институт за политичке студије, Београд

СТРАДАЊЕ СРПСКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ЦРКВЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ, У ГЕОПОЛИТИЧКОМ КОНТЕКСТУ

Сажетак

Српска православна црква носилац је духовног идентитета, а самим тим и креатор националног идентитета српског народа. Исходиште је то упућености српског народа на Српску цркву, и посвећености Српске цркве служби свога народа, кроз целокупну њихову историју. За такав однос знао је и немачки окупатор у Другом светском рату. И зато је тада један од његових првих циљева на подручју Југославије био да се „обезглави“ Српска православна црква. Рачуница непријатеља била је да ће се тако, блокирањем или, пак, умањењем утицаја Цркве, олакшати остварење његових геополитичких планова на централном делу Балкана. Црква је претрпела огромне губитке, али није остала изван народа.

Кључне речи: Српска православна црква, Свети архијерејски синод, патријарх, епископи, српски народ, окупација, страдање

---

* Доктор културолошких наука, научни сарадник

УВОД

На крају Другог светског рата, када се ишчекивало и формално потписивање капитулације Немачке, 6. маја 1945. године, немачки командант југоисточног ратишта генерал-пуковник Александар Лер послао је у штаб Друге армије југословенске партизанске војске, који се тада налазио у месту Купинец, надомак Загреба, двојицу својих виших официра, да понуде преговоре о капитулацији немачке војске на тлу Југославије. Понуда је прихваћена. За преговарача с југословенске стране одређен је пуковник Воја Поповић, а за службеног преводиоца Милан Шкоро, потоњи резервни капетан ЈНА. Леров штаб тада се налазио у месту Севница, између Кршког и Зиданог Моста, у Словенији.

Када су се састали, започео је неформални разгор уз грчки коњак „метакса“, који је понудио генерал Лер. Преводећи сваку реч, Шкоро је водио забелешке, а иначе је лично водио дневник. Тако је из прве руке остало забележено објашњење тадашњег команданта Групе армија Е при повлачењу од Грчке кроз Југославију, који је тачно четири године и месец дана раније (6. априла 1941), као заповедник 4. ваздухопловне флоте, учествовао у нападу на Југославију, директно руководећи бомбардовањем Београда, а потом командовао и у нападу на Грчку (Крит) и на СССР.

Одмах на почетку пуковник Поповић упитао је генерала Лера зашто је 6. априла 1941. године онако вероломно порушио Београд, који је био проглашен за отворен град. Немачки генерал одговорио је да је такву заповест добио лично од Адолфа Хитлера. И то овако објаснио:

„Сада, кад се налазим у овој ситуацији и кад смо рат изгубили, могу слободно да кажем да је то била заповест мога Фирера. Наредио ми је да порушимо Београд, да разбијемо Југославију. У првом налету требало је да срушимо Народну библиотеку Србије, па тек онда оно што је за нас војнички интересантно.“

„Зашто баш библиотеку?“, упитао је пуковник Поповић.

„Зато што је у тој установи сачувано оно што је вековима чинило културни идентитет тог народа“, одговорио је генерал Лер.

„И шта је још Фирер наредио?“

„Да уништимо српску интелигенцију и да обезглавимо врх Српске православне цркве, и то у првом реду патријарха Дожића, митрополита Зимоњића, епископа жичког Николаја (Велимировића), као и калуђере и монахиње српских манастира.“

„Зашто?“, наставио је да се интересује пуковник Поповић.

„Зато што су ти манастири кроз векове били `персонална управа` српског народа и доказ његовог битисања на тим просторима. Због аскетизма и самодрицања били су пример понашања; тек кад уништимо библиотеку и њих, Срби се неће имати око чега окупљати“, одговорио је генерал Лер, предочавајући какав циљ је био тадашњих нациста према српском народу.¹

Чињено је по таквој Хитлеровој заповести. У својству команданта немачке 4. ваздушне флоте, генерал Александер Лер, још 31. марта 1941. године, својим трупама издао је наређење у којем је један од главних циљева био „рушење Београда нападом главних снага“. За сâм напад на српску и југословенску престоницу одредио је седам ваздухопловних пукова опремљених двомоторним бомбардерима „дорније“ (*Dornier Do-17*), „јункер“ (*Junkers JU-88*), „хенкел“ (*Heinkel He-111*), два пука обрушавајућих бомбардера „штука“ (*Ju-87 Stuka*), као и четири пука ловаца „месершмит“ (*Messer-schmitt Me-109*) и двомоторних разарача (*Me-110*). Тако, за напад на Београд, дакле, било је ангажовано 205 бомбардера, више од стотину „штука“ и 160 „ловаца“.²

Према извештају нацистичког Оперативног штаба, првог дана ваздушних напада на Београд, 6. априла 1941. године,

1 „Шести април: једно сведочење“, НИИ, Београд, 5. април 1987, стр. 29.

2 Дејан Ристић, *Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије 1838–1941*, Народна библиотека Србије, Београд, 2016, стр. 167.

бачено је 218,5 тона експлозива. У тој агресији потпуно су уништена 682 објекта, знатно је оштећен 1.601 објекат, а 6.829 грађевина је оштећено у мањој мери. Поред штете на привредним објектима, страдало је и око 50 одсто стамбеног фонда. Током тог вишедневног бомбардовања страдо је 2.271 житељ престоног града.³

Првог дана ваздушних напада на Југославију уништено је здање Народне библиотеке Србије. Његовим разарањем уништен је готово читав национални фонд, у којем је тада, почетком 1941. године, било сабрано око 354.000 наслова монографских публикација у око 500.000 свезака, 1.365 рукописа, 226 раних штампаних књига, око 6.260 бројева часописа и новина, око 3.770 писама и 1.447 јединица картографског материјала, графика и фотографија.⁴

Тог првог дана рата, у првом таласу напада, прве бомбе пале су у непосредној близини десног бока Патријаршијског двора Српске православне цркве у Београду, и то две бомбе пале су у порту Саборне цркве, а трећа је ударила поред десног угла старе куће Ивана Павловића. У згради Патријаршије тада су били патријарх Гаврило, епископ нишки Јован и викарни епископи Арсеније и Валеријан, као и сва остала братија и особље које је тада становало у том здању.⁵

Уследило је оно што су нацисти одредили за један од првих циљева: „обезглављивање Српске православне цркве“

Истог дана, када су напади привремено утихнули, патријарх Гаврило, са епископом Јованом, склонио се у манастир Раковица, да би одатле, у току ноћи, отпутовао у манастир Жичу, пошто је преовладало мишљење да би патријарх требало да следи Краљевску владу. А одатле је отишао у манастир Острог.

---

3 Дејан Ристић, „Хитлер је наредио: Прво уништити Народну библиотеку“, *Политика*, Београд, 4. април 2016.

4 Исто

5 „Српска Црква у Другом светском рату – Извештај Св. Архијерејског Синода (1941-1946)“, приредио епископ банатски Атанасије, *Србија и коментари* за 1990/91, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1991. (Даље: Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године), стр. 105.

Ту су га немачке војне власти ухапсиле 25. априла 1941. у шест сати изјутра. Његова светост доведен је у Београд, 1. маја, и смештен у затвор бившег Окружног суда за град Београд, а одатле 5. маја премештен у манастир Раковица.⁶

Српске црквене власти у више наврата инсистирале су да се патријарх ослободи и да му се омогући слободно вршење његових дужности. Тражено је то у почетку од комесарске управе, а када је у септембру 1941. године, под надзором немачких окупационих власти, образована Српска влада, на челу са генералом Миланом Недићем, посредством ње упућивани су такви захтеви. Све те интервенције биле су безуспешне. Тако, председник Владе, 1. маја 1943. на један у низу захтева, у Српску патријаршију шаље следећи одговор: „Са жаљењем Вас извештавам да ми је Војни заповедник г. генерал Бадер приликом последње интервенције напоменуо да се молбама односно Његове светости више не обраћам.“⁷ Недуго потом, 25. маја 1943. шеф немачке полиције извештава да је патријарх Гаврило „у интересу његове личне сигурности“ премештен из манастира Раковица у манастир Војловица⁸.

Пре тога, 16. децембра 1942. године, у овај манастир доведен је владика Николај (Велимировић). Њега су Немци ухапсили на Петровдан (12. јула) 1941. године и одмах конфинирали у манастир Љубостињу⁹. Патријарх Гаврило и епископ Николај били су строго контролисани од оружане немачке страже¹⁰. Одавде, 14. септембра 1944. године, Немци су их спровели у злогласни концентрациони логор Дахау, одакле су ослобођени, од стране 36. америчке дивизије, 8. маја 1945. године.¹¹

Сам чин хапшења и утамничења патријарха српског Гаврила имао је симболично значење онога што ће уследити,

6 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 88-89.

7 Исто, 91.

8 Исто

9 Епископ Артемије, *Кратак животопис Светог владике Николаја*, треће издање, Атос – Мисионарски и духовни центар, Београд, 2003, стр. 25.

10 Исто

11 Исто, 26.

кроз шта ће од тада проћи Српска православна црква¹². Исто тако, хапшење и заробљавање најугледнијег српског архијереја, у историји једног од најплодоноснијих црквених писаца и једног од највећих учитеља Цркве православне¹³ владике Николаја имало је симболично значење прилика у којима ће се потом (и у рату и после рата) наћи вера православна.

У међувремену, нарочито на подручју нацистичке Независне Државе Хрватске (НДХ), траје дотад невиђено страдање Српске православне цркве. „Обезглављује“ се и уништава црква. Хрватске усташе, у ноћи 5. маја 1941. ухапсиле су епископа бањалучког Платона (Јовановића) и одвеле га, заједно са протом Душаном Суботићем, архијерејским намесником из Босанске Градишке, изван Бања Луке, где су их убили и бацили у реку Врбању. Унакажено владичино тело пронађено је у селу Кумсалима 23. маја 1941. године.¹⁴ Недељу дана по убиству бањалучког владике, у Сарајеву је ухапшен митрополит дабробосански Петар (Зимоњић). Мучен је по затворима у НДХ. Према неким сведочењима, убијен је у злогласном логору Јасеновцу и бачен у ужарену пећ за печење цигле. Помиње се и верзија догађаја по којој је митрополит Петар одведен у логор Госпић, односно у Јадовно, где је мученички пострадао.¹⁵ Недуго потом, 17. јула 1941. ухапшен је и епископ горњокарловачки Сава (Тлајић). Усташе су га мучиле и трећег дана, заједно са свештеницима Богољубом Гаковићем, Ђуром Стојановићем и Станиславом Насадиллом, везали у ланце и одвели у Госпић. И ту су мучени све до средине августа исте године, када су владика и још 2.000 Срба одведени према планини Велебит. Негде на тој планини су и побијени.¹⁶

Митрополита загребачког Доситеја (Васића), одмах по избијању рата, усташе су ухапсиле и заробиле у затвору

---

12 Ђоко Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, трећа књига, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1991, стр. 72.

13 Јован Јањић, „Брига Светог владике Николаја за писану реч“, *Књижевност*, бр. 3/2012, Београд, 2012, стр. 36.

14 Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, треће допуњено издање, Lazarica presss, Birmingham, 2003, стр. 235-236.

15 Исто, 234.

16 Исто, 238.

загребачке полиције. Пошто је био тежак болесник, пребачен је у болницу, где је мучен и злостављан и од тамошњих римокатоличких монахиња. Тако измучен, у бесвесном стању, депортован је у Београд. Бригу о њему преузело је сестринство манастира Ваведење. Од тешких последица злостављања у Загребу, митрополит Доситеј упокојио се у овом манастиру, 13. јануара 1945. године.¹⁷ И епископа захумско-херцеговачког Николаја (Јокановића) усташе су претукле и протерале у Србију; умро је у току рата, 26. марта 1943. године, у Сокобањи.¹⁸ Епископа далматинског Иринеја (Ђорђевића), с обзиром на то да је његова епископска катедра у Шибенику била у италијанској окупационој зони, ухапсили су Италијани и већ на почетку рата, 1941. године, интернирали у Италију. Након капитулације Италије, на крају рата, отишао је у Америку.¹⁹ Епископа рашко-призренског Серафима (Јовановића) окупационе власти интернирале су у Тирану (Албанија), где се упокојио 13. јануара 1945. године.²⁰ Викарног епископа сремског Валеријана (Прибићевића) рат је затекао на лечењу у Сплиту (Хрватска), а ту је и преминуо, 10. јула 1941.²¹

Епископ чешко-моравски Горазд (Павлик), чија епархија је припадала Српској православној цркви, од Немаца је ухапшен, заједно са својим најближим сарадницима, мучен у затвору и осуђен на стрељање 3. септембра 1942. године. Стрељан је сутрадан, 4. септембра 1942. а потом спаљен у прашком крематоријуму.²²

Епископа мукачевско-прјашевског Владимира (Рајића) већ у априлу 1941. године мађарске власти су заробиле, а након неколико месеци протерале у Србију.²³

---

17 Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, „Евро“, Београд, „Унирекс“, Подгорица, „Калинић“, Крагујевац, 1996, стр. 176; Слободан Милеуснић, *Свети Срби*, 240.

18 Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 378.

19 Исто, 202.

20 Исто, 442.

21 Исто, 49.

22 Исто, 137.

23 Исто, 91.

Своја епископска седишта морали су да напусте и епископи из дотадашње покрајине Јужне Србије. Већ 5. маја 1941. године у Београд је приспео митрополит скопски Јосиф (Цвијовић), чија епархија је била окупирана од Бугара. Убрзо потом у Београд је приспео и епископ злетовско-струмички Викентије (Проданов), који је такође приморан да напусти своју епархију због бугарске окупације.²⁴

Тако је током рата већина српских епархија остала без својих епископа.

На крају рата без свог архијереја остала је и Митрополија црногорско-приморска. Дан уочи ослобођења Цетиња, пошто је знао какве прилике могу бити када власт преузму комунисти, са којима је имао неспоразума и док је рат трајао, митрополит Јоаникије (Липовац) кренуо је у избеглиштво. Успут њему се придружило 70 свештеника. Партизани су их заробили у Словенији. Митрополит је доведен у Београд, а убрзо након тога у тајности стрељан. Побијени су и сви свештеници који су кренули са митрополитом Јоаникијем, изузев једног.²⁵

Епископа бачког Иринеја (Ћирића), одмах по завршетку Другог светског рата, комунистичке власти ставиле су у кућни притвор, у којем је држан седамнаест месеци, а по пуштању на слободу је претучен.²⁶

На почетку Другог светског рата Српска православна црква имала је укупно (у земљи и у расејању) 23 епархијска архијереја и тројицу викарних епископа²⁷. Већина њих у току рата су убијени, или су умрли од последица пребијања или су били у изгнанству. Српска православна црква, сходно плану непријатеља, остала је „обезглављена“.

Поред архијереја, у току рата, пострадало је и остало монаштво и свештенство. Према подацима Светог архијерејског

---

24 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 90.

25 Јован Јањић, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, Компанија „Новости“, Београд, 2018, стр. 24.

26 Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, 201.

27 Погледати: *Календар Српске православне патријаршије за просту 1941. годину*, Београд, стр. 46.

синода, прикупљеним за прво послератно заседање Светог архијерејског сабора Српске православне цркве, у мају 1947. године, у току рата, убијена су 544 свештена лица, с тим што у ову броју тада није урачунато 69 свештеника који су били кренули у избеглиштво са митрополитом црногорско-приморским Јоаникијем, које су побили партизани²⁸. На основу накнадно допуњаваних података, у међувремену је установљено да је убијено 629 свештеника²⁹. Према истом извештају Светог архијерејског синода, у току рата, уточиште на подручју централне Србије и дела Баната нашло је 599 избеглих и протераних парохијских свештеника.³⁰

Посебно велики губитак Српска православна црква имала је у верном народу. Према њеној евиденцији, у Другом светском рату, од 8.500.000 православних верника, убијено је њих око 1.200.000.³¹

Црква је имала и велику материјалну штету. И рушење православних храмова било је циљано и масовно. Када је почео Други светски рат, на подручју Српске патријаршије – не рачунајући српске цркве у Сједињеним Америчким Државама и Канади – било је нешто више од 4.200 цркава (парохијских, филијалних и капела) и 220 манастира³². А током рата, према подацима Државне верске комисије Југославије од 25. новембра 1963. године, које је она изнела у једној информацији *поверљиве* природе (намењене државним органима само за интерну употребу, пошто је тада, након рата, политика комунистичких државних власти била да се чак и прикрива број уништених и оштећених православних цркава и других црквених здања), „сасвим уништено је или озбиљно оштећено 774 црквених објеката (црква 665, манастира 37 и капела 72)“, од чега је „само на подручју СР Хрватске порушена

28 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 104.

29 Исто

30 Исто, 105.

31 Јован Јањић, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, 25.

32 Милисав Д. Протић, „Изградња цркава у поратном периоду“, у: *Српска православна црква 1920-1970*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1971, стр. 253.

341 црква...³³ Ратна штета процењена је на предратних 3,311.637.509 динара, а она никада није исплаћена Цркви.³⁴

Најтеже страдање Српске православне цркве било је на подручју Независне Државе Хрватске. Од самог стварања и проглашења (10. априла 1941) те клерофашистичке творевине (НДХ) хапсе се, спроводе у концентрационе логоре и појединачно и масовно убијају Срби³⁵. Промовише се и пропагира политика етничког чишћења. Отворено се заговара духовно убијање и геноцид над српским народом. Тако, главни усташки идеолог и један од оснивача усташког покрета Миле Будак на збору у Вуковару, 8. јуна 1941. године, за Србе каже да су они „уједињени само Православном црквом“, и притом се жали: „...а ми нисмо успјели да их асимилирамо. Међутим, нека знају да је наша лозинка: `Или се поклони или уклони`.“ Потом, говорећи представницима „Католичке акције“, Будак појашњава своју мисао, па каже: „Православни су дошли у ове крајеве као гости. И они би требало већ једном да напусте те крајеве. Истина, многи неће моћи отићи, али ће зато хтјети прећи на нашу вјеру.“ Наступају у том духу и други усташки прваци. Један од њих, др Милован Жанић, 2. јуна 1941. на збору у Новој Градишци, поручује: „Ово има бити земља Хрвата и никога другога, и нема те методе коју ми нећемо као усташе употријебити да начинимо ову земљу збиља хрватском и да је очистимо од Срба... Ми не тајимо, то је политика ове државе.“ Та политика потврђује се, поред осталог, и кроз наредбу министра „правосуђа и богоштовља“, од 18. јула 1941. године, према којој „након оснивања Независне Државе Хрватске назив `српско-православна вјера` није више у складу с новим државним уређењем, па се одређује „да се убудуће има употребљавати назив `грчко-источна вјера`“. Коначно, усташки програм према Србима и православној вери у НДХ уобличен је и обзнањен

33 Димшо Перић, „Легализација крађе“, *Православље*, 15. мај 1991, стр. 7.

34 Сава Вуковић, „Поговор и кратак преглед потоњих догађаја“, за књигу: Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, „Евро“ – Београд и „Каленић“ – Крагујевац, 1995, стр. 228.

35 Душан Љ. Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, у: *Српска православна црква 1920-1970*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1971, стр. 183.

кроз речи поменутог „доглавника“ Мила Будака, у његовом говору у Госпићу 22. јула 1941. године, када је рекао: „Један дио Срба ћемо побити, други раселити, а остале ћемо превести у католичку вјеру и тако претопити у Хрвате“.³⁶

Управо по том геноцидном програму је рађено.

Циљ је био не само етничко чишћење – из мржње, и зарад остварења геостратегијских планова на нацизму и фашизму заснованих – већ и наметање римокатоличке вере. Тако је то схваћено и од Српске православне цркве, а њен Синод, у поменутом извештају за прво послератно заседање Светог архијерејског сабора, констатује: „Убијањем свештенства, рушењем и пљачкањем катедралних, градских, манастирских, сеоских све[тих] храмова, те епископских резиденција, зграда у којима су се налазиле епархијске црквене установе, парохијских домова, црквено-општинских зграда, манастирских конака, црквених ризница, архива и библиотека, па и најтежим актима скрнављења наших светиња, ишло се очигледно за тим, да се онемогући свака егзистенција и функционисање епархијских и локалних црквених власти на територији новостворене Хрватске државе, а омогући акција на католичењу и унијаћењу православних Срба.“³⁷

Подручје које је заузела НДХ – Хрватска, Славонија, Срем, Далмација, Босна и Херцеговина – до рата је имало осам српских православних епархија, 872 српске православне парохије и 812 српских православних црквених општина.³⁸

Срби су овде жртве не само марионетске НДХ, која је имала покриће нацистичке Немачке, већ и прозелитистички настројених представника Римокатоличке цркве који су подстицали и оправдали чак и страшним злочином наметање од њих заговаране вере. Отуда, с разлогом, Синод Српске цркве указује да је та тако „плански смишљена и систематски спровођена акција против Српске православне цркве и [српског]

36 Цитирано према: Душан Љ. Кашић, „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, у: *Српска православна црква 1920-1970*, стр. 184-186.

37 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 98.

38 Исто

народа била базирана на претходном споразуму са римском куријом“, а што се јасно види из једног акта Конгрегације за Источну цркву у Риму, од 17. јула 1941. године, упућеног загребачком надбискупу, као председнику конференције хрватских бискупа. У том акту поручује се да Ватикан очекује велике успехе „на обраћању неуједињених (тј. православних Срба у Хрватској) у покорност папи“ и исказује захвалност загребачком надбискупу на успесима у дотадашњој његовој акцији на покатоличавању Срба. Притом се надбискуп и подручни му бискупи подстичу да наставе свој рад у започетом правцу, како се каже, „пошто сада постоје толике наде за обраћање несједињених“.³⁹

Овај акт састављен је у Риму након посете поглавника хрватске државе др Анте Павелића код римског папе, а то је било управо у доба када су српски народ и Српска православна црква на подручју НДХ стављени ван закона. Отуда Свети архијерејски синод Српске православне цркве закључује да су изнети ставови несумњиво проистекли „као логична последица те посете, и приликом исте посете поднесеног папи исцрпног извештаја о унутрашњим приликама у Хрватској држави, те о смерницама хрватске унутрашње политике у садашњости и будућности“.⁴⁰

Убрзо након те посете и пристиглог акта Конгрегације, међу православним Србима у Славонији и Срему растуран је летак, у том духу штампан у „Бискупској тискарни“ у Ђакову. У летку се исписује да по Христовом наређењу треба да буде једно стадо и један пастир, и да сходно томе у НДХ треба спровести црквено јединство путем поновног сједињења свих православних са Римокатоличком црквом. Притом се истиче да је римокатолички бискуп у Ђакову већ хиљаде православних примио у крило Римокатоличке цркве. Али и упозорава да ће православни Срби једино на овај начин „моћи остати у својим домовима“, да „даље неће бити прогањани и убијани“, и, тобоже, на тај начин, „осигураће спас својих душа“.⁴¹

---

39 Исто, 98-99.

40 Исто, 99.

41 Исто

Нажалост, то није остало без одјека, па Синод Српске православне цркве, по завршетку рата, тим поводом, записује: „У вези са овим обављена је свестрана акција на покатоличавању православних Срба, која је имала за последицу прелаз око 240.000 православних Срба у римокатоличку веру“.⁴²

Страдање православних Срба на подручју Независне Државе Хрватске било је такво да је тадашњи високи чиновник Трећег Рајха, односно немачког Министарства спољних послова Херман Нојбахер – специјални изасланик за Балкан (1940-1945) – у својим мемоарима написао да оно „спада у најужаснија масовна убијања светске историје“.⁴³

РАЗАРАЊЕ ЦРКВЕНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ

Распарчавањем Југославије, већ на почетку рата на њеном подручју, дошло је и до разарања организације Српске православне цркве. Окупирану Југославију Немци су поделили на шест окупационих подручја. Прелаз преко граница окупационих зона био је онемогућен, па, самим тим, био је онемогућен и међусобни саобраћај централних црквених власти са епархијама изван централног дела Србије, односно изван оног дела Србије који је био немачка окупациона зона; такође, није био могућ саобраћај ни међу епархијама уколико нису у истој окупационој зони. Зато су се у Српску патријаршију тешко, и са закашњењем, пробијале вести о њеним архијерејима, свештенству и верном народу, односно о приликама на њеном канонском подручју у другим окупационим зонама.

Поред тога, и сам рад органа и тела Српске православне цркве био је под надзором и онемогућаван од окупационих власти. Како се види и из самог Хитлеровог наређења о „обезглављивању“ Српске православне цркве, Немци су знали какав значај у историји има Српска црква, и колико је она уткана у духовно биће српског народа. А притом су сматрали да је СПЦ, односно да су њени највиши представници увелико

---

42 Исто

43 *Срби у мемоарима Хермана Нојбахера*, приредио Никола Живковић, „Јасен“, Београд, 2007, стр. 85.

допринели да се 27. марта 1941. године изведе државни пуч, и одбаци одлука о приступању Југославије Тројном пакту. Зато су све време рата Цркву држали под присмотром. Заузета је зграда Српске патријаршије, и претворена у војничку касарну, а сав намештај, библиотека, готов новац и драгоцености су сасвим опљачкани; док је и архива делом уништена.⁴⁴

Црквена организација разарана је и самим тим што су уклањани епископи, што су убијани или интернирани са својих епархијама; што су свештеници убијани или на други начин уклањани са својих парохија; што је верни народ убијан, протериван или присиљаван да иступи из Српске православне цркве, тако што ће примити другу веру.

Разарана је, такође, и рушењем српских цркава и манастира, и других црквених здања. Уништавањем и пљачкањем црквене имовине.

Вековно устројство Српске цркве разарано је и покушајима да се на њеном канонском подручју оснују парацрквене организације, које ће, тобоже, преузети улогу Српске православне цркве. Тако, поглавник НДХ Анте Павелић 3. априла 1942. године издаје *Законску одредбу о оснивању аутокефалне Хрватске православне цркве*. Потом, на основу тога, 5. јуна 1942. проглашава се *Устав Хрватске православне цркве*.⁴⁵ Убрзо по избијању Другог светског рата кренуле су биле и припреме за оснивање *Мађарске православне цркве*, која би, по замисли њених оснивача, поред других, требало да окупи и православне који припадају Српској православној цркви у Мађарској, али и на окупираним подручјима; такође, и да присвоји имовину Српске православне цркве, и у Мађарској и на окупираним подручјима Србије.⁴⁶ Још док је рат трајао, основан је „Иницијативни одбор за организацију православне цркве у Македонији“, чији циљ је био оснивање засебне „црквене организације“ на подручју дотадашње покрајине Јужне Србије.⁴⁷

44 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 106.

45 Јован Јањић, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, стр. 692-695.

46 Исто, 695-697.

47 Исто, 639-649.

Сви ти покушаји извориште своје имали су изван Цркве православне.

НАДЗОР ОКУПАЦИОНИХ ВЛАСТИ НАД ЦРКВОМ

Поред свега наведеног, окупационе власти константно су контролисале рад Светог архијерејског синода. Немачка тајна полиција Гестапо захтевала је да се синодски записници, одмах по одржаној седници, у једном примерку, њој достављају. Међутим, није било случаја да тајна полиција изнесе неке примедбе на рад и поједине одлуке Синода. Томе је, свакако, допринела увек будна пажња тада највиших црквених представника, да неким гестом или неком одлуком не изазову „одмазду“ окупатора над Црквом. А, притом, нису пропуштали да чине оно што је потребно и корисно, односно да не чине оно што би могло да буде штетно по интерес и углед Цркве. С обзиром на то да је било ситуација које је „црквена влада“ морала да размотри и да донесе одговарајуће одлуке, а што окупационе власти не би требало да знају, Свети архијерејски синод је држао посебне седнице, након којих је немачкој тајној полицији показивао друге записнике.⁴⁸

Српска државна власт, која је деловала под надзором немачких окупационих власти, поставила је посебног цензора за контролу црквених централних и епархијских власти у Београду. Цензор је имао канцеларију у седишту Српске патријаршије. Сва пошта која је спремна за експедицију, морала је, у незатвореној коверти, најпре њему да се да на увид. Кад прегледа пошиљку, цензор затвори и овери коверту својим печатом „цензурисано“ и тек онда се она отпрема на пошту. Десило се само једном да цензор обустави једну пошиљку, и да то пријави немачкој тајној полицији, која је потом ту пошиљку конфисковала и уништила. Свети архијерејски синод извештава да се радило о овом случају: „Његово високопреосвештенство митрополит скопски господин Јосиф у једном периоду времена 1942. год. када су муке

48 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 109.

српског народа превазишле сваку меру, када није било наде у спас ни од кога до Милостивог Бога, написао је молитву по садржини пуну тешког и очајничког вапаја, намењену српском народу, да с њим сједини све Србе у молити Свевишњем да прекине муке и невоље које су наишле на наш народ и прете му потпуним истребљењем“.⁴⁹

Тај ревносни цензор, нажалост, био је Србин, син српског свештеника, протонамесника Анђелка Грбића из Бачке епархије, којег су Мађари убили у току њихових рација, у јануару 1942. године, у Бачкој.⁵⁰

Немачка цензура цензурисала је и *Гласник*, службени лист Српске православне патријаршије. У синодским одлукама, из титуле Његовог преосвештенства митрополита скопског господина Јосифа, брисала је одредницу „скопски“. То је стално чинила и код потписа осталих архијереја на божићним и васкршњим посланицама. У једној посланици цензура је избрисала пасус којим се уливала нада вернима да ће све муке српског народа престати и да ће доћи – васкрсење. Свети архијерејски синод, по завршетку рата, у извештају Светом архијерејском сабору, образлаже да на то није реаговао, „јер је био уверења да непријатељско полицијско перо не може уништити веру и наду српског народа у његово васкрсење, а евентуални протести могли би Цркви само нанети још веће пакости и Бог зна какве одмазде“.⁵¹

Немачка цивилна власт није дозволила ни да се публикује одговор Светог архијерејског синода на нападе челника НДХ на Српску православну цркву. Такође, није дозволила ни да се „спроведе извештај“ Светог архијерејског синода сестринским православним црквама о стању Српске православне цркве под окупацијом, односно на подручју НДХ. Тражено је да се изоставе они делови извештаја у којима се критикује поступање државне управе у НДХ.⁵²

---

49 Исто

50 Исто

51 Исто, 109-110.

52 Исто, 110.

ПОКУШАЈИ ИНСТРУМЕНТАЛИЗАЦИЈЕ ЦРКВЕ

Осим што је био под сталним надзором, Свети архијерејски синод у току рата често је био и под притиском да се Црква ангажује у политичкој борби. На томе се посебно инсистирало откад су послови верске управе пренети из надлештва Министарства правде у надлежност Министарства просвете „Владе народног спаса“, на челу са Миланом Недићем. Министар просвете Велибор Јонић захтевао је да свештенство „свуда и сваком приликом са предикаоница и иначе“ говори у интенцијама Владе. Нижи управни органи још више су инсистирали да се Црква ангажује у политичкој борби. Тако, рецимо, један окружни начелник одредио је архијерејском намеснику у том месту распоред проповедања, теме проповедања, па чак и цензурисање проповеди. Свети архијерејски синод тим поводом оштро је протествовао и тражио да се државне власти не мешају у питање унутрашњег црквеног живота.⁵³

Такве захтеве имао је и Гестапо. Али, ни под тим притисцима Црква није попустила.⁵⁴ Њено опредељење је било да дели судбину народа, и да ни на који начин не подстиче поделе у народу. А поготово да не буде у служби непријатеља Цркве и народа. Она је то јасно исказала још на почетку рата, 25. јула 1941. године, у распису Светог архијерејског синода свештенству и народу, у којем казује: „Света Српска православна црква, која се никад није одвајала од судбине својега народа, и у овим временима сноси с њим његову тешку судбину, која му је донела много патње и тешке жртве“.⁵⁵

Носила је и изнела све те тешкоће.

Страдање Српске православне цркве наставило се и после рата, пошто су нове, комунистичке државне власти у Југославији у њој виделе идеолошког противника, због чега

53 Извештај Светог архијерејског синода о раду од 1941. до 1946. године, 106-107.

54 Исто, 107.

55 Син. бр. 585 зап. 3, од 8/25. јула 1941. године; „Распис Св. архијерејског синода Српске прав. цркве свештенству и народу“, *Гласник СПЦ*, бр. 2. и 3, Београд, 1. (14) марта 1942. године, стр. 1.

су на разне начине настојале да је доведу (себи) у подређен положај, удаљавајући је од народа и из јавног живота⁵⁶. Неке до последица окупације у Другом светском рату држава је користила као основ за нови однос према Цркви.⁵⁷

Једно од мерила страдања и спутавања службе и мисије Српске православне цркве у Другом светском рату и у годинама после рата јесте и ова чињеница: очи рата она је имала 3.000 парохијских свештеника, а четврт века по завршетку рата (1970. године) дупло мање – 1.500 свештеника.⁵⁸

ЗАКЉУЧАК

Један од првих циљева нациста при нападу на Југославију 1941. године био је да се „обезглави“ Српска православна црква. Рачунало се да се у таквој ситуацији, уз уништење још неких циљева, Срби „неће имати око чега окупљати“. Нажалост, већина епархија Српске цркве у рату је остала без свог архијереја. А већина њих су убијени, умрли од последица пребијања или су изгнани. Поред епископа, страдало је и свештенство и монаштво. Посебно велики губитак Црква је имала је у верном народу: према њеној евиденцији, у рату је изгубила око 1.200.000 верника. Осим тога, имала је и велику материјалну штету.

Такво страдање пратиле су и активности окупатора у настојању да разбије јединство Цркве и да разори црквену организацију. На канонском подручју Српске православне цркве успостављане су парацрквене организације, с циљем да оне преузму улогу легалне Цркве. За то време, током целог рата, Српска патријаршија била је под надзором окупационих власти. С једне стране, Црква је спутавана у својој служби, а, с друге стране, чињени су покушаји да се она инструментализује зарад туђих интереса.

---

56 Јован Јањић, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, 92.

57 Jovan Janjić, „The Unremoved Consequences of the Second World War : causes of the new suffering of the Serbian orthodox church“. *International journal of economics and law : scientific magazine reflecting trends in law, economics and management*, vol. 9, no. 27, Belgrade, 2019, str. 25-37.

58 Јован Јањић, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, 918.

Црква је остала доследна свом кроз све векове непромењеном поретку, увек с јасним опредељењем да буде у служби народа којем припада.

Поднела је велику жртву, али она није била, нити је по свом утемељењу могла бити жртва.

Јован Јанич

СТРАДАНИЯ СЕРБСКОЙ ПРАВОСЛАВНОЙ ЦЕРКВИ ВО ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ В ГЕОПОЛИТИЧЕСКОМ КОНТЕКСТЕ

Резюме

Сербская Православная Церковь является носителем духовной идентичности, а значит, созидательницей национальной идентичности сербского народа. Это отправная точка приверженности сербского народа Сербской церкви и приверженности Сербской церкви служению своему народу на протяжении всей его истории. О такой связи знали и немецкие оккупанты во Второй мировой войне. И именно поэтому одной из их первых целей в Югославии в то время было «обезглавить» Сербскую Православную Церковь. Расчет противника состоял в том, чтобы, заблокировав или ослабив влияние церкви, легче реализовать свои геополитические планы в центральной части Балкан. Церковь понесла огромные потери, но осталось со своим народом.

Ключевые слова: Сербская Православная Церковь, Священный Архиерейский Синод, патриарх, епископы, сербский народ, оккупация, страдания

ЛИТЕРАТУРА

Вуковић, Сава, „Поговор и кратак преглед потоњих догађаја“, за књигу: Радослав М. Грујић, *Православна српска црква*, „Евро“ – Београд и „Каленић“ – Крагујевац, 1995.

Епископ Артемије, *Кратак животопис Светог владике Николаја*, треће издање, Атос – Мисионарски и духовни центар, Београд, 2003.

Јањић, Јован, „Брига Светог владике Николаја за писану реч“, *Књижевност*, бр. 3/2012, Београд, 2012.

Јањић, Јован, *Српска црква у комунизму и посткомунизму (1945-2000)*, Компанија „Новости“, Београд, 2018.

Календар Српске православне патријаршије за просту 1941. годину, Београд

Кашић, Душан Љ., „Српска црква у тзв. Независној Држави у Хрватској“, у: *Српска православна црква 1920-1970*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1971.

Милеуснић, Слободан, *Свети Срби*, треће допуњено издање, Lazarica presss, Birmingham, 2003.

Перић, Димшо, „Легализација крађе“, *Православље*, Београд, 15. мај 1991.

Протић, Милисав Д., „Изградња цркава у поратном периоду“, у: *Српска православна црква 1920-1970*, Свети архијерејски синод Српске православне цркве, Београд, 1971.

Ристић, Дејан, *Кућа несагоривих речи: Народна библиотека Србије 1838–1941*, Народна библиотека Србије, Београд, 2016.

Ристић, Дејан, „Хитлер је наредио: Прво уништити Народну библиотеку“, *Политика*, Београд, 4. април 2016.

Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветог до двадесетог века*, „Евро“, Београд, „Унирекс“, Подгорица, „Калинић“, Крагујевац, 1996.

Слијепчевић, Ђоко, *Историја Српске православне цркве*, трећа књига, Београдски издавачко-графички завод, Београд, 1991.

Срби у мемоарима Хермана Нојбахера, приредио Никола Живковић, „Јасен“, Београд, 2007.

„Српска Црква у Другом светском рату – Извештај Св. Архијерејског Синода (1941-1946)“, приредио епископ банатски Атанасије, *Србија и коментари* за 1990/91, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1991.

„Шести април: једно сведочење“, приредио М. В., *НИН*, Београд, 5. април 1987.

„I распис Св. архијерејског синода Српске прав. цркве свештенству и народу“, *Гласник СПЦ*, бр. 2. и 3, Београд, 1. (14) марта 1942. године.

Janjić, Jovan, „The Unremoved Consequences of the Second World War : causes of the new suffering of the Serbian orthodox church“. *International journal of economics and law : scientific magazine reflecting trends in law, economics and management*, vol. 9, no. 27, Belgrade, 2019, str. 25-37.